

*О.Резнік,
кандидат соціологічних наук*

ЛЕГІТИМАЦІЯ ДЕРЖАВНО- ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ СПІЛЬНОТИ: ПОНЯТТЯ, СТРУКТУРА, ЧИННИКИ

Одним із багатьох завдань макросоціології, зокрема політичної, є висвітлення механізмів та процесів, що зумовлюють функціонування державної спільноти як суспільства. Традиційно критеріями держави виділяють територію, населення та державну владу. Головними чинниками, які створюють і зберігають суспільство, є: 1) центральна влада, на діях якої зосереджують увагу її об'єкти, тобто підвладні; 2) територіальна цілісність, що виявляється через ототожнення з іншими людьми, які теж відчують своє підпорядкування тій же владі, – всіма тими, хто поділяє територію, над якою твориться влада; 3) згода, яка виявляється переконанням у правомірності влади діяти так, як вона діє [1, с. 346]. Усі ці три чинники підпорядкування сприяють перетворенню індивідів на підданих, а населення певної території – на суспільство. Спроба пояснити методологічні засади вивчення феномена легітимності держави як територіально цілісної спільноти людей, що підпорядковуються центральній владі, і є метою статті.

Для того щоб урахувати наведені консолідаційні чинники суспільства, пропонуємо оперувати поняттям «*державно-територіальна спільнота*», яке враховує критерії держави і суспільства, оскільки критика та дискусії навколо терміна «нація-держава» і дотепер містить певну плутанину. Теорії нації-держави пов'язані передусім з політичною, етатистською версією класичної модерністської парадигми, яка пов'язує виникнення та сутність нації з державою. Ця версія розглядає сучасну бюрократичну

державу як джерело і каркас сучасних націй, де ключову роль відіграють політичні інститути. Саме з таких позицій виходить Е.Гідденс, для якого нації є характерними рисами сучасних держав. Він визначає націю як «спільноту (collectivity), що займає чітко визначену територію, на яку поширюється дія єдиної адміністрації, і ця дія рефлексивно відстежується як апаратом даної держави, так і апаратами інших держав» [2, р. 71]. Для Гідденса характерною рисою держави модерну є стабільна адміністрація, яка виступає «скріпленням» нації та формотвірним принципом: «Нація-держава, яка існує серед інших національних держав, є спільністю інституційних форм правління, що утримує монополію на управління територією з визначеними кордонами; її влада санкціонована законом і безпосереднім контролем над засобами внутрішнього та зовнішнього насильства» [3, с. 66–67]. Підхід Гідденса віддзеркалює важливі риси національної держави, він враховує не тільки західноєвропейський контекст, а й процеси конструювання «націй-держав» у інших частинах світу, коли постколоніальні держави прагнуть стати громадянськими націями на основі територіальних кордонів та адміністративного апарату, що залишаються від колоніальної епохи.

Отже, державно-територіальна спільнота – це сукупність людей, яка підпорядкована центральній владі держави з певною адміністративно-територіальною структурою. Вживаючи словосполучення «державно-територіальна спільнота», маємо на увазі сукупність людей, які ідентифікують себе як з територією держави, так і з суспільством, де діють певні юридичні та конвенційні норми соціального співжиття. Тобто йдеться про уявлення щодо певної спільної для переважної більшості людей підстави, яка дає змогу їм відчувати свою співпричетність до державної спільноти. Цей концепт можна використовувати, прив'язуючи його до різних країн. Тобто йдеться не про чергову теорію нації-держави, а про *концептуальну*

форму, в рамках якої можна застосувати теоретичні напрацювання проблематики нації й націоналізму.

В рамках такого поняття можна оцінювати досвід кожної держави, не обмежуючись лише ідеологічними, географічними та історичними рамками теорії громадянської нації. Адже громадянська ідентифікація з нацією може розглядатися не тільки як громадянське суспільство (*jus soli*), а й як спільнота по крові і культурі (*jus sanguinis*). Так само ідентифікація з певним територіально-політичним утворенням може ґрунтуватися не тільки на тому, що дана держава обов'язково є «громадянською», адже емпатія та любов може існувати і до не зовсім демократичної країни. Тобто, оперуючи поняттям «державно-територіальна спільнота», ми уникаємо дилеми, що первинне – нація чи держава. Державно-територіальна спільнота в нашому розумінні може бути як сформованою, так і несформованою громадянською (політичною) нацією. Термін «громадянська нація» виходить з бачення такої спільноти як сформованої, інституційованої (поліс). Тоді як державно-територіальна спільнота може бути і демосом, і полісом. Особливо це стосується тих територіальних спільнот, які так і не зінтегрувалися або, більше того, розпалися. Універсальність поняття державно-територіальної спільноти позбавляє необхідності приймати ту чи іншу методологічну парадигму, але дає змогу застосовувати даний концепт до всіх без винятку державних утворень. А вже відштовхуючись від особливостей етнокультурної структури, економічного розвитку та історичних традицій конкретної спільноти, можна застосовувати здобутки різних теорій нації-держави [4].

Розглядаючи інститут як певні правила, норми, обмеження в суспільстві, що спрямовують людську взаємодію в певному напрямі, ми виходимо з того, що інституціоналізація держави передбачає формування певної ідеології, культурного етосу, які надають цілям і самій

спільноті характеру місії. На ґрунті інтегруючої ідеології створюються зразки поведінки членів спільноти, певні ритуали і символи, її соціальний образ, що своєю чергою накладає відбиток на структуру суспільства.

Концептуально корисними у визначенні процесу інституціоналізації державних утворень є напрацювання М.Вебера. Вебер, описуючи процес інституціоналізації, поділяє соціальні спільноти на «цільові спілки» та «інститути» [5, с. 146–151]. «Цільову спілку» він визначає як ідеальний тип раціонального об'єднання в суспільство, що ґрунтується на чіткій домовленості щодо засобів, мети, порядків. Саме риси «цільової спілки» має суспільство в рамках новоутвореної державності. І це є номінальною ознакою процесу формування територіальної спільноти. Проте, на думку Вебера, існують дуже важливі форми суспільних об'єднань, де соціальна поведінка є «усуспільненою» та інституціоналізованою. Визначення процесу інституціоналізації у тлумаченні М.Вебера дає змогу розглядати суспільство конкретного державного утворення у двох ідеальних вимірах – *інтегроване (інституціоналізоване) та слабоінтегроване (цілераціонально обґрунтоване)*. Якщо інтегроване суспільство у формі державно-територіальної спільноти має риси інституту, то як тільки така спільнота починає набувати рис цільової спілки, державне утворення набуває рис квазіінституту. Дуже часто державні утворення бувають мішаного типу, тобто мають риси як «цільової спілки», так й «інституту». Саме такий тип організації суспільства був притаманний Радянському Союзу. Наприкінці періоду так званого розвинутого соціалізму відбулася девальвація цінностей, що їх утілювали радянські інституції.

Виходячи з цілей нашої статті, зупинимось на тих положеннях концепції легітимності, які можна застосувати, аналізуючи функціонування політичної системи в гетерогенному суспільстві. Поняття легітимності виходить з

класичної теорії М.Вебера як визнання влади правителів та зобов'язання підданих їй коритися. Вебер розглядав легітимність як «раціонально-правове» обґрунтування «віри» в законність встановлених правил, виокремлюючи раціональний, традиційний і харизматичний типи панування. Він виходив з того, що масова підтримка не означає автоматичної легітимності і що аспекти легітимності слід обговорювати навіть за повної відсутності масової підтримки. Ключовим моментом у тлумаченні легітимності М.Вебером є *відсутність «прийнятної альтернативи»* [6, р. 421]. В цьому випадку слід розрізняти покірність і легітимність, їх мотиви і природа має різне підґрунтя. Справжня криза легітимності вимагає альтернатив постійній покорі існуючому ладу.

Підтримка політичної системи стверджує об'єктивність її існування. Спираючись на системний аналіз влади, Д.Істон пов'язує легітимність з істинністю і справедливістю влади, що, власне, і забезпечує прийняття і підкорення їй, згоду з її вимогами [7]. Д.Істон розрізняє дифузну і специфічну підтримку уряду. Дифузна не залежить від конкретних дій влади і є фундаментальною, переважно афектною підтримкою ідей і найбільш важливих принципів політичного устрою. Натомість специфічна підтримка орієнтована на результат, вона інструментальна і заснована на свідомій підтримці влади і способів її дій. Подібно до типології панування, запропонованої Вебером, Істон визначив основні типи легітимності: ідеологічний, структурний і персональний.

Слід враховувати відмінність між поняттями *легітимність режиму, довіра до його інститутів та популярність правителів*. Недовіра до влади, зокрема до політичних інститутів, не означає нелегітимність режиму. Відмінність між легітимністю і довірою переконливо доводить М.Доган, на думку якого це проявляється у можливих відповідях на запитання до респондента, чи повинен він коритися

наказу поліцейського. Якщо людина визнає наказ, оскільки наказ обґрунтований, то це свідчитиме про легітимність і довіру. У випадку сентенції «цей поліцейський зловживає владою, і тому слід мати на увазі можливість звернутися до вищестоящої особи, але в даний момент слід підкоритися, оскільки він є представником влади», ми спостерігаємо легітимність без довіри [8, с. 151]. Негативне ставлення до влади та персонально до її верхівки цілком уживається із впевненістю у тому, що існуючі політичні інститути та устрій є найоптимальнішими, тому слід їм підкорятися. Прикладом існування феномена легітимності може слугувати і той факт, що в одних випадках серйозна економічна криза призводить до падіння режиму, зміни устрою, а в інших це не простежується. Тобто існують механізми, які безвідносно до економічного чинника зберігають соціально-політичну систему. Довіра до політичних інститутів і лідерів значно мінливіша, ніж довіра до системи загалом.

Під легітимністю державно-територіальної спільноти слід розуміти сукупність підстав для виправдання панування режиму та функціонування суспільства з усіма наявними класовими, статусними, етнокультурними структурами і нормами в межах визначених кордонів. Звідси нелегітимність державно-територіальної спільноти слід розглядати як сумнів значної частини спільноти у доцільності коритися центральному уряду, в ігноруванні самих інститутів. Такий сумнів, підкріплений альтернативою правління (часто це виражається сепаратизмом, підпорядкуванням локальним політичним утворенням), спричиняє нелояльне ставлення до існуючої центральної влади, саботаж та спротив.

Розглядаючи поняття легітимності державно-територіальної спільноти, слід виділяти її об'єктивні та суб'єктивні чинники. Об'єктивний рівень такої легітимності становить специфіка побудови політичної системи країни, її

територіально-адміністративна структура та можливості задоволення етнокультурних потреб. Доволі часто характер функціонування державно-територіальної спільноти залежить також від регіональної політики, моделі відносин між центром і периферією, етнополітичного змісту поліетнічного суспільства. Зокрема, за суперечності проведення етнонаціональної політики в СРСР принцип «одна етнонація – одне державно-територіальне утворення» досить чітко закріпив у громадській думці уявлення про правомірність природного зв'язку республіканського чи автономного утворення і його території з його титульним народом. Зафіксований у масовій свідомості такий етнополітичний поділ сприяв легітимності розпаду СРСР та утворення нових незалежних держав.

До суб'єктивного рівня легітимності можна віднести уявлення, настанови та політичну поведінку громадян, особливості групової та індивідуальної свідомості. Зокрема, категорію «легітимність» також розглядають крізь призму громадської думки. Це простежується у визначенні поняття легітимності С.Ліпсетом, котру він характеризує як «здатність системи створювати і підтримувати у людей переконання у тому, що існуючі політичні інститути є найкращими з можливих для суспільства» [9, с. 147]. Схоже постулювання пропонує Ж.Лінц: «Переконаність у тому, що, незважаючи на промахи і недоліки, існуючі політичні інститути є кращими, ніж якісь інші, які могли б бути встановлені і яким слід би зрештою коритися» [10].

Тобто легітимність – це становище, яке характеризується правильністю, виправданістю, законністю та іншими рисами відповідності державно-територіальної спільноти настановам чи очікуванням громадян. В основі відданості державі лежить віра в те, що людські блага залежать від наявного порядку функціонування.

Виходячи з цього, легітимація державно-територіальної спільноти – це формування згоди громадян з наявною політико-економічною й адміністративно-територіальною структурою та системою задоволення їхніх соціокуль-

турних потреб. Механізм легітимації пояснює причини відносної стійкості державно-територіальної спільноти, оскільки інтеріоризовані ціннісні зразки, уявлення про державу задають певний напрям прагнень індивідів. Цей механізм дозволяє зрозуміти причини таких феноменів, як наприклад, відмінність у сприйнятті населенням різних країн політичних інститутів за загальної однаковості їх кількості та набору.

Нормативною структурою легітимності виступають певні рівні єдності об'єктивних і суб'єктивних факторів, що легітимують державно-територіальну спільноту. Виходячи з цього, державно-територіальна спільнота може вважатися легітимною, якщо: 1) суспільством загалом приймаються соціальні правила (закони, норми, традиції) економічних відносин, взаємовідносин між центром і периферією, порядку задоволення соціокультурних потреб; 2) в суспільстві домінує ідентифікація з власною країною і наявна громадянська солідарність; 3) відсутня протидія існуючим соціальним правилам та наявні докази згоди з ними.

Зазначені умови, власне, і створюють три рівні легітимації державно-територіальної спільноти, які взаємозалежні і не є альтернативними один одному. *Перший рівень* легітимності є базовим і більшою мірою належить до об'єктивних чинників. Процес становлення державно-територіальної спільноти як соціального інституту в даному випадку виокремлює аспекти легалізації та інфраструктуризації соціально-політичної системи країни. Одночасно з прийняттям суспільством узаконених адміністративно-територіальної структури, економічної системи та системи задоволення соціокультурних потреб (етномовних, релігійних тощо) важливою є наявність ефективних установ, які забезпечують дотримання цих умов функціонування суспільства. Характер легітимності державно-територіальної спільноти визначає не стільки прийняття суспільством у цілому економічної системи, скільки особливості перерозподілу ресурсів у його регіональних, етно-

культурних вимірах. Внутрішньодержавні розбіжності потребують сталих соціальних інститутів, здатних «справедливо» (з погляду населення) коригувати спрямованість матеріальних і фінансових ресурсів. Зокрема, для успішного функціонування новоствореної державно-територіальної спільноти потрібна наявність політичних інститутів, які цементують державно-територіальну спільноту, та відповідних механізмів (централізація, унітаризація). Відповідно для руйнування і ліквідації новоствореної державно-територіальної спільноти необхідна наявність політичних інститутів та механізмів, які фрагментують державно-територіальну спільноту (федералізація, децентралізація, регіоналізація).

Важливим чинником легітимності є забезпечення прав і свобод етнічних і мовних груп населення. Йдеться не тільки про законодавче забезпечення цих прав, а й про фактичну рівність. Показниками стану міжетнічних відносин є рівень соціальної дистанції між основними етносами спільноти та прояв етнічності. Крім задоволення специфічних етнокультурних потреб усіх громадян, фактором відсутності міжнаціональної напруженості у державі є нівелювання етнічної нерівності в інших сферах життя суспільства. Адже у трансформаційні періоди у поліетнічних суспільствах в такій важливій сфері, як економічна, загострюються стосунки різних етнічних спільнот. У цьому випадку на передній план стає проблема етнічної стратифікації, а саме, позиції, яку займає та чи та етнічна спільнота в соціально-економічній ієрархії конкретного суспільства. Однією з основних ознак наявності етнічної стратифікації в суспільстві є нерівність у володінні матеріальними благами, в суспільному поділі праці, доступу до освіти за етнічним походженням, що виливається у незадоволеність становищем у суспільстві.

Другий рівень легітимності державно-територіальної спільноти потрібно розглядати в координатах соціальної інтеграції. Чинник загальнонаціональної інтеграції, як політичної і економічної, так і моральної єдності, – важли-

вий для існування будь-якого державного утворення, тим більше для гетерогенного суспільства. Поняття соціальної інтеграції, виходячи з його багатоаспектності, залишається досі невизначеним [11]. Зазвичай виділяють три рівні інтеграції: мікро-, мезо- та макрорівень. Перші два рівні передбачають характер людських взаємовідносин, який визначається тим, наскільки індивіди кооперуються між собою. Одним з індикаторів макрорівневої інтеграції є характер територіально-просторової самоідентифікації населення. Самоідентифікація індивіда з певною територією має ієрархічний характер. Як правило, людина відчуває себе одночасно жителем і своєї країни, і одного із її регіонів, і конкретного населеного пункту. При цьому різні рівні територіальної ідентичності відіграють різну роль – підпорядковану і панівну. Деякі ідентичності можуть бути «сплячими» і активізуватися лише за певних обставин, наприклад, при виникненні загрози даній групі. Коли регіональна ідентичність виявляється сильнішою національно-державної, виникає небезпека розпаду держави.

Третій рівень легітимності включає в себе безпосереднє ставлення громадян до влади та їх фактичну поведінку чи наміри. Це виражається публічною згодою громадян на певні відносини влади, в які воно включається завдяки своїм діям, що свідчать доказом їх згоди. Тобто йдеться про фактичну участь громадян у політиці. На цьому рівні суб'єктивні оцінки та настанови громадян щодо державно-територіальної спільноти переходять в об'єктивні дії, за якими можна стверджувати про ступінь легітимації або делегітимації держави як цілісного організму. Саме в цьому аспекті можна виявити ступінь відчуження від держави її громадян. Згоду чи незгоду громадян на певні політичні відносини може бути виражено у вигляді різних дій. Це може бути участь у виборах, референдумах, а може бути у вигляді публічної підтримки чи протестних намірів. Водночас слід зазначити, що протестні наміри

не завжди є проявом нелегітимності держави в цілому. За відсутності істотних відмінностей у соціально-структурному, етнокультурному та регіональному вимірах протестний потенціал економічного чи політичного характеру навряд чи нестиме загрозу легітимності державно-територіальної спільноти. Тобто йдеться про ситуацію, коли внаслідок низького рівня політичної залученості та ефективності масові протестні наміри не мають яскравого стратифікаційного, етнокультурного чи регіонального забарвлення. А от вирізнення конфліктогенного потенціалу в бік якоїсь соціальної, етнічної, мовної чи регіональної групи вже нестиме загрозу легітимності державно-територіальної спільноти.

Виявлення різних ступенів негативного ставлення до існуючої державно-територіальної спільноти дає змогу простежити періоди та етапи її делегітимації. Це особливо важливо в умовах суспільства, що трансформується, оскільки надає можливість зафіксувати конкретні моменти розвитку певної кризи, а також етапи переходу державно-територіальної спільноти із стану легітимності у стан нелегітимності.

Розглядаючи природу легітимності державно-територіальної спільноти, передусім потрібно визначити основні чинники, які сприяють її делегітимації. Основними елементами, які сприяють виокремленню партикулярної свідомості, є 1) активна роль місцевих еліт; 2) наявність організованого населення; 3) існування впливових інфраструктур колективного співжиття [12, с. 15]. Нова орієнтація в суспільстві виникає тоді, коли елітна група свідомо обирає символіку партикулярності (окремішності) «як основу для мобілізації у боротьбі з іншими елітними групами чи то за контроль над місцевою спільнотою, чи то за рівний або привілейований доступ до сприятливих можливостей і ресурсів, що виникають у процесі модернізації» [13, р. 239].

Змагання елітних груп вимагає мобілізації населення навколо специфічних вимог. Це потребує дійового поширення інформації (ЗМІ, освіта) і передбачає існування організацій (політичних партій, рухів), що дають змогу членам групи брати участь у колективній політичній діяльності. Існування цих інфраструктур колективного співжиття, своєю чергою, залежить від толерантності центрального уряду, його інформаційної та репресивної політики щодо дисидентської діяльності та політичних організацій.

Іншою передумовою делегітимації цілісності держави є соціально мобілізоване населення регіону, якому можна донести ідею партикулярності і в надрах якого може зародитися новий політичний рух. Коли говориться про соціальну мобілізацію, то йдеться про ті динамічні процеси, що схиляють місцеве населення прийняти нові цінності, репрезентовані регіональною ідентичністю, і породжують громадські ресурси, які передбачають ефективну організацію при задоволенні нових потреб.

Отже, у методології вивчення легітимності державно-територіальної спільноти слід виходити з того, що для сталого функціонування цілісної держави необхідні такі умови: 1) наявність політичних інститутів, які цементують державно-територіальну спільноту (підданство, громадянство, ідеологія), та відповідних механізмів (централізація, унітаризація); 2) наявність політичних партій (блоків), лідерів та вагомих верств людей, які прагнуть зберегти та обстояти державність у таких форматах; 3) політична й економічна зацікавленість еліти у збереженні такої форми державності. Відповідно для делегітимації державно-територіальної спільноти потрібні такі умови: 1) наявність політичних інститутів та механізмів, які фрагментують державно-територіальну спільноту (федералізація, децентралізація, регіоналізація), й таких чинників, як етнічна чи мовна нерівність, міжетнічна дистанція між найбільшими за чисельністю етносами;

2) наявність впливових політичних організацій, лідерів та соціальних груп, зацікавлених у руйнуванні або переформатуванні державності (сепаратизм, іредентизм); 3) політична і економічна зацікавленість еліти у зміні суверенітету.

Література

1. Шилз Э. Общество и общества: макросоциологический поход // Американская социология. Перспективы. Проблемы. Методы. – М., 1972.
2. Цит. по: *Smith A.D.* Nationalism and modernism: A critical survey of recent theories of nations and nationalism. – L.; N.Y., 1998.
3. Цит. за *Касьянов Г.В.* Теорії нації та націоналізму. – К., 1999.
4. Див. докл.: *Резнік О.* Теорії націй-держав: глобальні зміни та сучасні виклики // Стратегія розвитку України (економіка, соціологія, право). – К., 2003. – Вип. 1.
5. *Вебер М.* Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. – К., 1998.
6. *Weber M.* Economy and Society. – Berkely, 1978.
7. *Easton D.* A System Analysis of Political Life. – N.Y., 1965.
8. *Доган М.* Легитимность режимов и кризис доверия // Социс. – 1994. – №6.
9. Цит. по: *Доган М.* Легитимность режимов и кризис доверия // Социс. – 1994. – №6.
10. *Linz J.* Legitimacy of Democracy and the Socioeconomic System // Comparing pluralist democracies: Strains on legitimacy, ed. by M. Dogan. Boulder, CO, 1988.
11. *Friedrichs J., Jagodziski W.* Theorien Soziale Integration // Soziale Integration. Kцlner Zeitschrift fцr Soziologie und Sozialpsychologie. – Kцln, 1999. – Sonderheft 39.
12. *Кравченко Б.* Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – К., 1997.
13. *Brass P.* Ethnicity and Nationality Formation // Ethnicity. – 1976. – № 3.